

ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՎԵՏԻՍ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ՆՈՐԱՀԱՅՑ ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ՃՇԳՐՏՈՒՄՆԵՐ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ

*Բանալի բառեր - Փիլիպոս Ա Աղբակեցի, Հակոբ Դ Ջուղայեցի, Եղիազար Ա Այնթափ-
ցի, Միսեոն Ա Երևանցի, Գրիգոր վրդ. Եղվարդեցի, վարպետ Գասպար, վարպետ Պողոս
Կայծակ, Սահակ Հիզանցի, Էջմիածնի Մայր տաճար, վիմագրեր, Իջման Ա. սեղանի
անպիտանի*

Էջմիածնի Մայր տաճարի պատմության լուսաբանման համար անգնահատելի սկզբնաղբյուրներ են վիմական արձանագրությունները: Շինարարական և նվիրատվական տարաբնույթ վիմագրերը արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում դարերի ընթացքում կաթողիկոսների նախաձեռնած շինարարական աշխատանքների բնույթի, ծավալի, դրանք իրականացնող անձանց, նվիրատուների ընծաների և այլ դրվագների մասին՝ արդյունքում քիչ թե շատ պատկերացում ստեղծելով տարբեր ժամանակաշրջաններում տաճարի ընդհանուր վիճակի և դրության մասին: Եթե մատենագրական սկզբնաղբյուրները կարևոր են Մայր տաճարի՝ առավելապես վաղ շրջանի պատմության լուսաբանման առումով (այս շրջանին վերաբերող վիմագրեր գրեթե չեն պահպանվել), ապա վիմական արձանագրություններն անփոխարինելի են Մայր տաճարի ուշ շրջանի պատմությունը ներկայացնելու համար:

Մայր տաճարից հայտնի են IV դարից մինչև XIX դարի վերջն ընդգրկող վեց տասնյակից ավելի վիմական արձանագրություններ, որոնք վերաբերում են վիմագրերի գրեթե բոլոր՝ կրոնաբարոյախոսական, շինարարական, հիշատակագրային և նվիրատվական տեսակներին: Հնագույն վիմագրերը IV դարով թվագրվող կրոնաբարոյախոսական բնույթի երկու հունարեն արձանագրություններ են՝ փորագրված հյուսիսային պատի արևելյան հատվածում, պատկերաքանդակներին կից: Հաջորդ տասներկու դարերից (մինչև 1530-ական թթ.) տաճարի ոչ մի վիմական արձանագրություն մեզ չի հասել: XVI դարում ունենք բացառապես հիշատակագրեր ու նվիրատվական արձանագրություններ, որտեղ, որպես կանոն խաչաքանդակներին կից նշվում էր տաճարին որևէ ընծա նվիրաբերած մարդու անունը, հիշատակման ցանկությունը և երբեմն նաև տարեթիվը: 1629-1632 թթ. տաճարի վերածննդից

հետո XVII-XIX դդ. արձանագրությունների գերակշիռ մասն արդեն շինարարական բնույթի են և տաճարի վիմագրերի առավել արժեքավոր մասն են:

Մայր տաճարի վիմագրերը սկսել են ուսումնասիրվել 1840-ական թվականներից: Առաջինը Հովհաննես Էպո. Շահխաթունյանցն էր, որն իր հայտնի աշխատության առաջին երկու գլուխներում հրապարակեց տաճարի քսանչորս վիմագիր¹: Այս աշխատությունը մեկ դարից ավելի հիմնական սկզբնաղբյուր էր տաճարի պատմությամբ զբաղվողների համար. Ղևոնդ Ալիշանի, Սուքիաս Էփրիկյանի, Կարապետ Կոստանյանցի և այլոց՝ Մայր տաճարին նվիրված ուսումնասիրություններում վիմագրերն ամբողջովին քաղված են Շահխաթունյանցի աշխատությունից²: Արդեն XX դ. երկրորդ կեսին տասներկու նորահայտ վիմագրեր (գլխավորապես մեծ զանգակատան կառուցմանը վերաբերող) հրապարակեց վիմագրագետ Սուրեն Մաղումյանը³, և երեքը՝ ճարտարապետության պատմաբան Վարազդատ Հարությունյանը⁴: Վերջին տարիներին տասնվեց նորահայտ վիմագրեր հրապարակեց վիմագրագետ Արսեն Հարությունյանը⁵:

Մայր տաճարում ներկայումս ընթացող վերականգնողական աշխատանքները վիմագրագիտական լրացուցիչ հետազոտությունների հարմար առիթ են հանդիսանում: 2018-2019 թթ. մեր այցելությունների ժամանակ հայտնաբերեցինք նախկինում անհայտ հինգ շինարարական, մեկ հիշատակագրային և մեկ նվիրատվական բնույթի արձանագրություններ. այդպիսով Մայր տաճարի՝ գիտությանը հայտնի վիմագրերի թիվը հասավ 62-ի⁶: Բացի

¹ Տե՛ս **Շահխաթունեանց Յովհաննես Էպիսկոպոս**, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. առաջին, Ս. Էջմիածին, 1842, էջ 18-45:

² Տե՛ս **Ալիշան Ղ.**, Այրարատ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1890, էջ 213, 218-221, 223-224, **Էփրիկեան Ս.**, Ս. Էջմիածին 303-1903. Պատկերագարդ նկարագրութիւն, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1903, էջ 17-18, 20-22, 29-30, **Կոստանեանց Գ.**, Վիմական տարեգիր. ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 186, 189, 207-209, 213, 215-217:

³ Տե՛ս **Մաղումյան Ս.**, Երբ և ովքեր են կառուցել Էջմիածնի Մայր տաճարի զանգակատունը // «Էջմիածին», 1976, թիվ Ե, էջ 28, 30-32, *նույնի*՝ Փակագրությունը հայ վիմագրության մեջ // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1980, թիվ 3, էջ 85, 87, *նույնի*՝ Վիմագիր մասունքներ // «Էջմիածին», 1994, թիվ Ը, էջ 106-107:

⁴ Տե՛ս **Հարությունյան Վ.**, Պատմություն Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի շինարարական գործունեության Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի գահակալության օրոք (1956-1980) // «Էջմիածին», 1983, թիվ ԺԱ-ԺԲ, էջ 54-55, *նույնի*՝ Եկայք շինեսցուք, Ս. Էջմիածին, 1988, էջ 13-14:

⁵ Տե՛ս **Հարությունյան Ա.**, Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 50-51, 58-59, 61, 123: Աշխատությունը Վաղարշապատի վանքերի վիմագրական ժառանգությանը նվիրված՝ մինչ այժմ լույս տեսած հրատարակություններից առավել ամբողջականն է:

⁶ Այս թիվն ընդգրկում է ինչպես փորագրերը (ներառյալ դռների, գմբեթի խաչի ու ավագ խորանի փայտյա հին խաչկալի արձանագրությունները), այնպես էլ ներկագրերը: Ներառված չեն արևմտյան զանգակատան առաջին հարկի կաթողիկոսական երկու շիրմաքարերի, զանգերի, կաթողիկոսական գահի արձանագրությունները, անավարտ վիմագրերն ու այցելուների

այդ, ճշգրտվեցին նաև նախկինում հրապարակված որոշ վիմագրեր, որոնց կանդրադառնանք ստորև:

Նորահայտ վիմագրերի նկարագրությունն սկսենք առավել վաղ թվագրվածից, որը հայտնաբերվեց հարավային ավանդատան ներսում՝ արևմտյան պատի մեջ բացված մի որմնախորշում (նկ. 1): Վերջինս ծառայել է որպես երկհարկ որմնապահարան. վերին՝ առավել խորը հարկը ներքինից բաժանվում է սրբատաշ տուֆաքարով, որի վրա առկա է թվական (նկ. 2): Հետագայում՝ ամենայն հավանականությամբ XVIII դարում, որմնապահարանը փակվել է աղյուսե սալիկներով, ավելի ուշ՝ նաև սվաղի շերտով և այդպես քողարկված մնացել մինչև մեր օրերը:

Նկ. 1. Հարավային ավանդատան արևմտյան պատի մեջ բացված որմնախորշն ու նորահայտ արձանագրությունը¹

Ա. Արձանագիր քար, վերին ձախ անկյունում՝ թվականով. «...Ի ԹՎԻՆՂ ՌՃԼԵ» (1686):

Նկ. 2. 1686 թ. նորահայտ արձանագրությունը

բազմաթիվ ինքնագործ մակագրությունները (այսպիսիք սկսվում են XIX դարից): Տաճարի շուրջ մեկ տասնյակ վիմագրեր չեն հասել մեր օրերը, մի քանիսն էլ տեղափոխվել են այլ վայրեր:

¹ Հոդվածի բոլոր լուսանկարներն ու գրչանկարները հեղինակինն են:

Արձանագիր քարը, դատելով կողային հատվածների կոտրված եզրերից (փորձել են հարմարաբեցնել որմնապահարանի չափսերին) և արձանագրության ձևից, որմնապահարանի մաս չի կազմել, այլ բերվել է ուրիշ տեղից, սակայն չի բացատրվում, որ պատկանի նույն ժամանակաշրջանին: 1680-ական թվականներին Եղիազար Ա Այնթափցի հայրապետի (1681-1691) գահակալման տարիներին, ի թիվս բազում մեծածավալ գործերի, բուն շինարարական աշխատանքներ են տարվել նաև Մայր տաճարում: Իջման տեղում հայրապետը հիմնում է Ս. սեղան և պսակում քառամույթ քարե ամպհովանիով: Հարավային և հյուսիսային աբսիդները բարձրացնում է աղոթասրահի հատակի մակարդակից՝ առաջինում հիմնելով Ս. Հովհաննեսի, երկրորդում՝ Ս. Ստեփանոսի սեղանները՝ դարձյալ քարե ամպհովանիներով: Նրա շինարարական գործունեության փառապսակը, սակայն, հարավային, հյուսիսային և արևելյան աբսիդների վրա կառուցված զանգակատներն էին¹: Ուստի եթե դիտարկում ենք մեր թվակիր քարի՝ Մայր տաճարին պատկանելու վարկածը (չբացատրելով, սակայն, որ այն կարող էր և այլ տեղից բերված լինել), այն պետք է կապել կա՛մ Իջման սեղանի ամպհովանու, կա՛մ երեք զանգակատներից որևէ մեկի հետ, քանզի Ս. Հովհաննեսի և Ս. Ստեփանոսի խորանները, ըստ առկա և արդեն կորսված վիմագրերի, կառուցվել են 1683-1684 թթ.²:

Իջման Ս. սեղանի ամպհովանու և երեք զանգակատան կառուցման թվականներն անհայտ են³: Առաջինի մասին հարկ է իմանալ, որ Եղիազար կա-

¹ Եղիազար Այնթափցու շինարարական գործունեության մասին՝ տե՛ս **Զաքարիա Քանաքեռցի**, Պատմութիւն. Կոնդակ Սուրբ Ուխտին Յօհաննու վանից (գիտաքննական բնագրեր), աշխ. Արմեն Վիրաբյանի, Երևան, 2015, էջ 151, **Միմեոն կաթողիկոս Երեանցի**, Ջամբո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 25-26, **Շահխաթունեանց Յովհաննես Եպիսկոպոս**, նշվ. աշխ., էջ 29-31, **Օրմանեան Մաղաքիա արքեպիսկոպոս**, Ազգապատում, մասն Բ, Կոստանդնուպոլիս, 1914, էջ 2637-2638, **Հարությունյան Բ.**, Եղիազար Այնթափցի // «Քրիստոնյա Հայաստան», 2011, հունիս, Ա, թիվ 11, էջ 3, **Հարությունյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 60-61:

² Տե՛ս **Շահխաթունեանց Յովհաննես Եպիսկոպոս**, նշվ. աշխ., էջ 29-30, **Ալիշան Ղ.**, նշվ. աշխ., էջ 220-221, **Էփրիկեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 22, **Կոստանեանց Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 196, **Հարությունյան Վ.**, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, Երևան, 1996, էջ 43, **Հարությունյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 61:

³ Գիտական և ոչ գիտական բազմաթիվ աղբյուրներում որպես երեք զանգակատան կառուցման ժամանակ՝ երկար ժամանակ շրջանառվում է 1682 թվականը: Զաքարիա Քանաքեռցու և Միմեոն Երևանցու աշխատություններում, որոնք Եղիազար Այնթափցու շինարարական աշխատանքների հիմնական աղբյուրներն են, երեք զանգակատների կառուցման թվականը չի նշվում (տե՛ս **Զաքարիա Քանաքեռցի**, նշվ. աշխ., էջ 151, **Միմեոն կաթողիկոս Երեանցի**, նշվ. աշխ., էջ 26): Տարբերությունների պատճառ է Շահխաթունյանցի մեկ նախադասությունը («Ձկնի վախճանին Յակոբայ կաթողիկոսի գայ այսր յԱթոռ հայրապետական Եղիազար կաթողիկոս յամի Տեառն 1682. եւ շինէ գերեսին միանման փոքրիկ զանգակատունսն յերեսին թևսն շինուածոց սրբոյ Տաճարիս՝ այն է, յարևելս, ի հարաւ եւ ի հիւսիս...»), որտեղ զանգակատների կառուցումը նշվում է Այնթափցու՝ Մայր Աթոռի գահը փաստացի զբաղեցնելու թվականի (1682) հետ միասին (տե՛ս **Շահխաթունեանց Յովհաննես Եպիսկոպոս**, նշվ. աշխ., էջ 29): Այդ անհաջող ձևակերպմանը հետևելով է, որ տասնամյակներ անց Սուրբաս Էփրիկյանն

թողիկոսի կառուցած քարե ամպիովանին հետագայում Աստվածատուր Համադանցի կաթողիկոսը (1715-1725) քանդել է և տեղում կառուցել մարմարե ամպիովանի, ուստի մեր թվակիր քարը հնարավոր է՝ լինի քարե ամպիովանու բեկորներից մեկը: Ինչ վերաբերում է երեք զանգակատներին, ապա թվակիր քարի կոտորված եզրերի պատճառով, ցավոք, հնարավոր չէ չափագրական համեմատություններ անցկացնել զանգակատների քարերի հետ: Հիշատակելի է, այդուհանդերձ, արևելյան զանգակատան գմբեթի 1691 թ. արձանագրությունը, որը, մասամբ հիշատակագիր լինելով հանդերձ, անկասկած առնչվում է զանգակատան կառուցմանը, ինչը, սակայն, դժվար թե տևեր հինգ տարի՝ 1686-1691 թթ.: Այնպես որ արձանագիր քարը կարող էր կապ ունենալ կա՛մ հյուսիսային, կա՛մ հարավային զանգակատան հետ¹:

Եղիազար հայրապետի կառուցած զանգակատների հետ է կապված նաև հաջորդ նորահայտ վիմագիրը՝ գրված արևելյան զանգակատան սյան վրա (նկ. 3): Տուֆե սալի վերին հատվածը գծերով բաժանված է երկու մասի, որոնց մեջ զետեղված է երկու արձանագրություն:

Բ. Արևելյան զանգակատան հյուսիսարևմտյան սյան հարավային երեսի ստորին հատված, միակտոր քարասալի վերին մասում.

ԵՄ ՏԷԼԸ ... (ձախակողմյան հատված), **Պողոս վ[ա]րպ[ետ] / Կայծակ** (աջակողմյան հատված):

Նկ. 3. Արևելյան զանգակատան հյուսիս-արևմտյան սյան նորահայտ արձանագրությունը

Ձախակողմյան արձանագրությունն ըստ երևույթին անավարտ է, իսկ աջակողմյանը նվիրված է զանգակատան ճարտարապետին՝ վարպետ Պողոս Կայծակին: Հետաքրքիր է հատկապես «Կայծակ» անվանումը: Ըստ Հրաչյա Աճառյանի՝ այդ անունը «կայծակ» հայերեն բառից ծագած արական անձնա-

արդեն «բաց տեքստով» նշում է, որ «Եղիազար կաթողիկոսը շիներ է տանիքի երեք՝ հարավային, արեւելեան և հիւսիսային կողմերը զանգակատան նման փոքրիկ գմբեթներ 1682 թուին» (տե՛ս **Էփրիկեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 20), որից հետո 1682 թվականը, այլևս «անարգել», մտավ շրջանառության մեջ՝ որպես երեք զանգակատների կառուցման տարեթիվ:

¹ Երեք զանգակատներից ներկայումս միայն արևելյանն ու հյուսիսայինն են պահպանել իրենց նախնական տեսքը: Հարավային զանգակատունը փլուզվել է 1921 թ. և հյուսիսայինի կրկնօրինակով վերակառուցվել 1959 թ. (տե՛ս **Հարությունյան Վ.**, Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարի հարավային զանգակատան վերականգնումը // «Էջմիածին», 1978, թիվ 7, էջ 53-56):

նուն է (ինչպես և Փայլակը) և միայն XX դարում է սկսել գործածվել իբրև անձնանուն, իսկ մինչ այդ հայտնի բոլոր կրողների դեպքում այն եղել է վերադիր կամ մականուն (տաղասաց Կայծակ Գալուստ վարդապետ, ԺԸ դար, Կայծակ Տեր Ոսկի, ԺԹ դար)։ Կարծում ենք՝ վարպետ Պողոսը բացառություն չէ և ի դեմս «Կայծակի»՝ գործ ունենք ճարտարապետի մականվան հետ։

Հետաքրքիր է նաև այն, որ արձանագրության քարը, ինչպես և նույն շարքում գտնվող հարևան մյուս քարերը (հյուսիսարևմտյան սյան հարավային երեսին, հարավարևմտյան սյան հյուսիսային երեսին և նրանց միջև գտնվող պատին) պատած են կարմրավուն ներկով։ Նույնպիսի ներկով է պատված նաև արևմտյան մեծ զանգակատան շինարարական արձանագրությունների մեծ մասը։ Սուրեն Սաղումյանը վերջիններիս կապակցությամբ կարմրավուն ներկը համարում է «էստամպի» (էստամպած) արդյունք²։ Մեր արձանագրությունից, սակայն, ակնհայտ է, որ ոչ մի էստամպած չի կիրառվել, որովհետև բավականաչափ մեծ մակերեսով ներկված քարերի շարքում ընդամենը մեկ քարասալի վրա կան արձանագրություններ, ուստի կարմիր ներկը ընդամենը արձանագրության հատվածը ընդգծելու համար է ծառայել։

Այսպիսով, կարելի է փաստել, որ ամբողջացավ XVII դարի ընթացքում Մայր տաճարում շինարարական հիմնական աշխատանքներն իրականացրած ճարտարապետ-վարպետների անվանացանկը։ Եթե ի դեմս գմբեթը վերականգնող վարպետների՝ գործ ունենք «ուստայ Ապլանի» և «ուստայ Ամիրխանի»³, իսկ արևմտյան մեծ զանգակատան կառուցողների դեպքում՝ «ուստա Սահակի» (Սահակ Հիզանցի) և «ուստա Մովսեսի»⁴ հետ, ապա երեք փոքր զանգակատները 1680-ական թթ. կառուցել է վարպետ Պողոս Կայծակը։

Եղիազար հայրապետի օրոք է տեղադրվել նաև տաճարի մեծ գմբեթի խաչը, որի հիմքի դեր է կատարում մետաղյա բարակ թիթեղի երկու մասերից կազմված խնձորակը։ Վեղարի վերանորոգման նպատակով՝ 2018 թ. խաչն իջեցվեց, որից հետո հասանելի դարձավ խնձորակի արձանագրությունը (նկ. 4)։

Գ. Մեծ խաչի խնձորակի վերին կտոր, երկտող արձանագրություն.

Ի ԹՈՒԻՆ ՌՃԼ (1681) ԵՂԱ ՎՂԱԹՂՈՒՂԻՂԻՎՂՈՍ ... ԵՂԻՍՁԱՐ ԱՄԼԵՆԱՅՆ՝ ՀԱՅՈՑ Ի ՇԱՐԺՄԱՆԷ ԵԻ Ի ԿԱՅԾԱԿՆԱՅ ԽԱԽՏԵԼ ԿՐԿԻՆ ՎՂՈՂՈԳԵՑԱԻ ՌՃԼԹ (1690) ԹՎԻՆ / ՈՒՍՍԱՅ ՈՎԱՆԷՍ ՔԸՐԻՂՍՏՂՈՍ ԲԼՅԻՔ՝

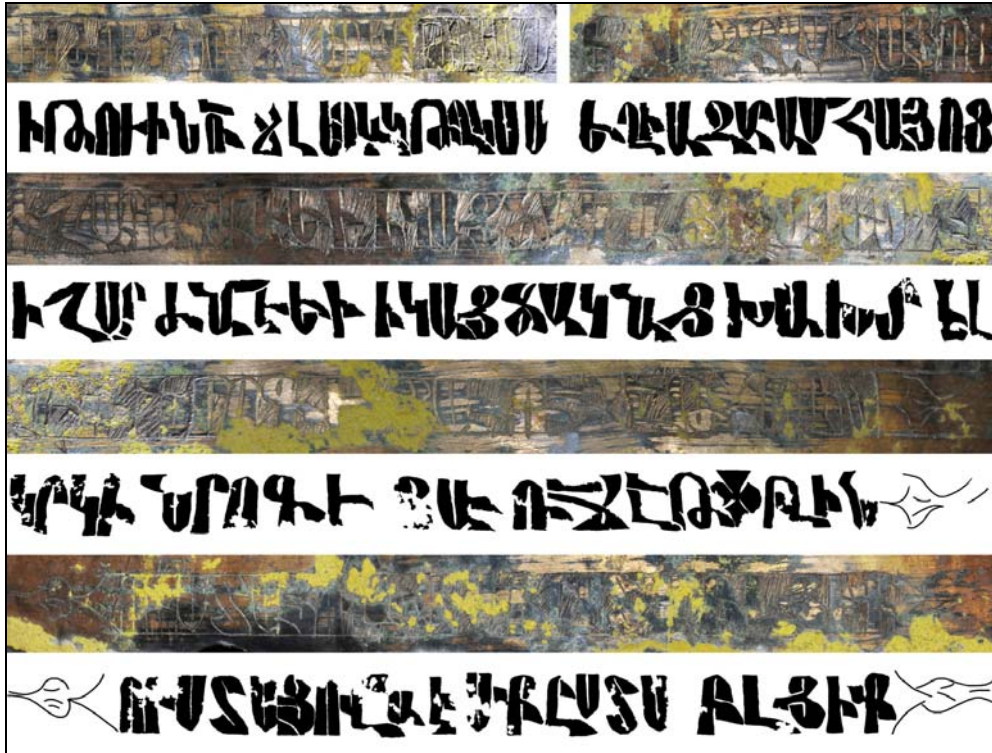
¹ Տե՛ս **Աճառյան Հ.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 577-578:

² Տե՛ս **Սաղումյան Ս.**, Երբ և ովքեր են կառուցել էջմիածնի Մայր տաճարի զանգակատունը, էջ 30:

³ Տե՛ս **Հարությունյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 51:

⁴ Տե՛ս **Սաղումյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 30-31:

⁵ Վերջին բառը կասկածելի է։ «ՅԻՔ» հատվածը թերևս կարելի է կարդալ «ՅԻՇԵՍՁԻՔ» կամ «ՅԻՇԷՔ»:

Նկ. 4. Մեծ խաչի խնձորակի նորահայտ արձանագրությունը

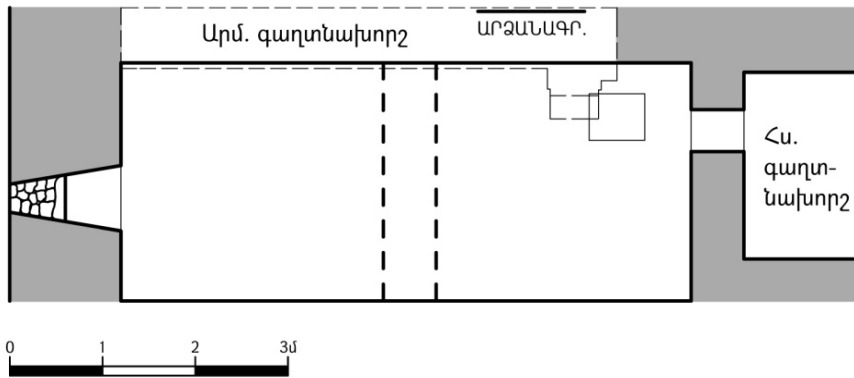
Նորահայտ արձանագրություններից հաջորդը վերաբերում է շուրջ մեկ դար անց Մայր տաճարում իրականացված մեկ այլ շինարարական փուլի՝ նախաձեռնված հայոց մեծագույն հայրապետներից մեկի՝ Սիմեոն Երևանցու (1763-1680) կողմից: Վարպետ Գասպարի ղեկավարությամբ 1769-1771 թթ. վերանորոգվում են Մայր տաճարի տանիքն ու երկու ավանդատների թաղային հատվածները¹, 1777 թ.՝ հարավարևելյան և հարավարևմտյան գմբեթակիր մույթերը², իսկ մեկ տարի անց՝ 1778 թ., տաճարը նկարագարդելու

¹ Նշված աշխատանքների կատարման և վարպետ Գասպարի վարձատրության հետ կապված՝ Մաշտոցյան մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում (այսուհետ՝ ՄՄ ԿԴ) պահպանվել է երկու վավերագիր, որոնք հասցեագրված են Մկրտիչ վարդապետին: Առաջինը, որը գրվել է 1769 թ. (ՄՄ ԿԴ, ցուցակ 1, թղթ. 4, վավ. 4), Գասպարի ստացականն է եկեղեցու տանիքը նորոգելու համար ստացած 77 թումանի դիմաց, իսկ երկրորդից, որը գրվել է 1771 թ. (ՄՄ ԿԴ, ցուցակ 1, թղթ. 4, վավ. 7), տեղեկանում ենք, որ նա երկու խորանի (ավանդատան) տանիքը նորոգել է ու լիովին ստացել պայմանյալ վարձը՝ 45 թուման: Տե՛ս նաև **Հարությունյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 72:

² Սիմեոն Երևանցու՝ Մայր տաճարում կատարած շինարարական աշխատանքների մասին համառոտ տե՛ս **Հարությունյան Վ.**, Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, էջ 68, **Հարությունյան Ս.**, Սիմեոն Ա Երևանցու շինարարական ձեռնարկումները // «Հայոց պատմու-

համար հայրապետը Թիֆլիսից Էջմիածին է հրավիրում անվանի նկարիչ Հովնաթան Հովնաթանյանին, որն իր աշխատանքներն ավարտում է արդեն Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի օրոք՝ 1786 թ.¹:

Մատենագրական սկզբնաղբյուրներում տաճարի 1769-1771 թթ. շինարարական աշխատանքների մասին առաջին հիշատակությանը հանդիպում ենք Շահխաթունյանցի մոտ. «Ապա Միմէն երևանցի բազմարդին կաթողիկոս տայ նորոգել զտանիս սրբոյ Տաճարին բովանդակ, և ՚ի բաց առեալ գլխովին զտանիս երկուց աւանդատանցն նորոգապէս տայ շինել...»²: Աբել Մխիթարյանցը գրում է. «Եկեղեցոյ տանիքը ամբողջ սրբատաշ քարով նորոգեց. և երկու խորանաց առաստաղները բանալով, վերնատուն շինեց իբրև պահարան՝ յամին 1770»³: Վերնատուն ասելով տվյալ դեպքում նկատի ունեն տաճարի երկու ավանդատան վերնահարկերը, որ կառուցել են՝ ավանդատների թաղային և ստորին հատվածները նարնջագույն, սրբատաշ, տուֆակերտ գլանային թաղով միմյանցից բաժանելով: Հարավային ավանդատան ներկայումս չօգտագործվող երկրորդ հարկի հյուսիսային և արևմտյան կողմերում կա երկու գաղտնախորշ (նկ. 5): Նեղիկ ու երկարավուն արևմտյան գաղտնախորշում գտնվեց ստորն բերված արձանագրությունը (նկ. 6)⁴:

Նկ. 5. Մայր տաճարի հարավային ավանդատան երկրորդ հարկի հատակագիծն ու 1771 թ. նորահայտ արձանագրության տեղը (չափագրությունը՝ հեղինակի)

թյան հարցեր» (գիտական հոդվածների ժողովածու), հ. 12, Երևան, 2011, էջ 141-142, **Հարությունյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 72-73:

¹ Տե՛ս **Ղազարյան Մ.**, Հայ կերպարվեստը XVII-XVIII դարերում, Երևան, 1974, էջ 177-178:

² Տե՛ս **Շահխաթունեանց Յովհաննես Եպիսկոպոս**, նշվ. աշխ., էջ 33-34:

³ Տե՛ս **Մխիթարեանց Աբել արքեպիսկոպոս**, Եկեղեցիք Վաղարշապատ քաղաքի // «Արարատ», 1874, թիւ ԺԱ, էջ 418:

⁴ Տաճարի հյուսիսային ավանդատունը ունի գրեթե նույն հատակագիծն ու հորինվածքը, ինչ հարավայինը, ներառյալ արևմտյան և այս դեպքում՝ արդեն հարավային գաղտնախցերը (վերջինիս մուտքը հետագայում փակել են): Փնտրտուքների արդյունքում, սակայն, որևէ արձանագրություն այնտեղ չգտանք:

Դ. Հարավային ավանդատան երկրորդ հարկի արևմտյան գաղտնախոր-
շի արևմտյան պատ, եռատող արձանագրություն երկու սրբատաշ քարերի
վրա.

ԼՈՒՍՐԲՐԻԿՆԻԳՈՐԿԱՊԵՆՏ / Ի: ԺԱՍՄԱԽԱՍՍՎԱՆ:
ՆՈՐՈՋՔԵՑԱԽ: ՍՆՈՒՐԻԲ ՏՆԱՋԱՐՄ / ՌՄԻ (1771) ԹՎԻՆ.

Նկ. 6. Հարավային ավանդատան երկրորդ հարկի 1771 թ. նորահայտ
արձանագրությունը

Տաճարի 1769-1771 թթ. շինարարական աշխատանքներին է նվիրված նաև արևելյան զանգակատան ստորին հատվածում՝ լուսամուտից վեր գտնվող ընդարձակ և քանիցս հրապարակված արձանագրությունը (նկ. 7)¹: Իսկ վերոնշյալ լուսարար Գրիգոր վարդապետը նույն այդ արձանագրության մեջ հիշատակված Գրիգոր վարդապետ Եղվարդեցին է, որի «աշխատասի-
րութեամբ» իրականացվել են նշված աշխատանքները².

¹ Տե՛ս **Շահխաթունեանց Յովհաննես եպիսկոպոս**, նշվ. աշխ., էջ 34, **Ալիշան Ղ.**, նշվ. աշխ., էջ 211, **Ադանեանց Գիտ քահանայ**, Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Գ. Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, Թիֆլիս, 1894, էջ ԴԱ, **Կոստանեանց Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 213, **Հարությունյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 71:

² Գրիգոր վրդ. Եղվարդեցին եղել է նաև Երևանի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու պուրների և տանիքի 1778 թ. վերանորոգման վերահսկիչը (ՄՄ ԿԴ, ցուցակ 1, թղթ. 5, վավ. 13, **Հարությունյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 143): Նրան հանդիպում ենք նաև երկու Ավետարանի գրեթե նույնաբովանդակ հիշատակարաններում (տպագիր Ավետարանը՝ XVIII դար, ՄԱՍԷ հավաքածու, թիվ 872, ձեռագիրը՝ XVI դար, ՄՄ ձեռ. թիվ 6781, երկուսի համար էլ 1769 թ. պատվիրել է մետաղյա կրկնակազմեր՝ հղկված քարերի տակ հիշատակելով իր անունը, որտեղ իրեն կոչում է «Գրիգոր վարդապետ Եղաւարդեցի, զանարժան լուսարար Մրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի...» և հիշատակում հարազատներին «Նաեւ յատկապէս զՊաղտասար պապն իմ հանդերձ կողակցան, որդւովն եւ դստերովքն իւրովք. զՄովսէս հայրն իմ եւ զՇահալամ մայրն իմ...» (տե՛ս **Մալխասյան Ա.**, Մուրբ Էջմիածնի մետաղե կրկնակազմերը, պրակ Ա, Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 55-56, նկ. 44): Ենթադրում ենք, որ նա է 1787 թ. վախճանված և Էջմիածնի միաբանական գերեզմանատանը ամփոփված «երբեմն լուսարար եւ երբեմն ժամօրհնող եղվարդեցի Գրիգոր եպիսկոպոսը» (տե՛ս **Հարությունյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 194), որովհետև Սիմէոն հայրապետի գահակալման սկզբնական շրջանում Մայր Աթոռի միաբանների թվում հիշատակվում է նաև մեկ այլ «եղվարդեցի լուսարար Գրիգոր վարդապետ», որը եպիսկոպոս է ձեռնադրվել 1767 թ.

ԱՄՏՈՒԾՈՂՎ ՎԵՐԱՆՈՐՈՎԵՑԱԻ. ԲՈԼՈՐ. ՏԱՆԻՔ. ՍԼՐԻԲՈՅ /
 ՏԱՃԱՐԻՍ. ԵՒ ԵՐԿՈՒՑ. ԽՈՐԱՆԱՑՆ. ԻՍԿ Ի ՆԵՐ / ՔՈՒՍՏ. ԵՒ.
 ՑԱՐՏԱՔՈՒՍՏ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԵԱՍԲ / ՏԼԵԱՌԽ ՍԻՍԷՕՆԻ.
 ՍԼՐԻԲԱՁԱԽ. ՎԱՄԹՈՒԴԼԻՎԼՈՍԻՆ. ԵՐԵՒԱՆՑԻՈՑ: / ԵՒ
 ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՍՄԲ ԼՈՒՍԱՐԱՐ. ԳՐԻԳՈՐ. ՎԱՐԴԼԱՊԵՏԻՆ

/

ԵՂՎԱՐԴԵՅԻՈՑ. Ի ՈՍԻ (1771) ԹՈՒԻՆ. ՍԵՐԼՈՅ. ՎԱՐՊԵՏ.
 ԳԱՍՊԱՐ¹

Նկ. 7. 1771 թ. շինարարական աշխատանքների գլխավոր արձանագրությունը արևելյան զանգակատան ստորին հատվածում

Այսպիսով, հարավային ավանդատան երկրորդ հարկի արձանագրությունը, որն ամենայն հավանականությամբ գրված է հենց իր՝ Գրիգոր վարդապետ Եղվարդեցու ձեռքով, Մայր տաճարում 1769-1771 թթ. իրականացված վերանորոգչական աշխատանքների մասին վկայող երկրորդ՝ հակիրճ արձանագրությունն է:

Ե. Շինարարական բնույթի վերջին նորահայտ արձանագրությունը գտնվում է արևմտյան մեծ զանգակատան երկրորդ հարկում՝ հարավարևելյան մույթի հյուսիսային երեսին, ներկով առանձնացված քառանկյունու մեջ (նկ. 8): Խաչաքանդակի երկու կողմերում փորագրված են «Մ» և «Ն» տառերը, որոնք ենթադրաբար վարպետներից մեկի անվան սկզբնատառերն են:

(ՄՄ ձեռ. թիվ 2882, էջ 2ա, **Հունանյան Գ.**, Ժամանակագրություն ձեռնադրութեանց // «Էջմիածին», 1980, թիվ Ժ, էջ 45):

¹ Ներկայացնում ենք վերջին հրապարակման համեմատ աննշան ճշգրտումներով (արտաքուստ-յարտաքուստ, մերոյ-մերոյ): «ԵԻ»-երի դեպքում «Ե»-ի հորիզոնական վայրահակ թևի փոխարեն մշտապես առկա է «Ի»-ի ալիքաձև թևը, այնպես որ վերծանել ենք առանց վերականգնման պայմանական նշանների:

Նկ. 8. Արևմտյան մեծ զանգակատան երկրորդ հարկի հարավ-արևելյան մույթի նորահայտ արձանագրությունը

Զ. Նորահայտ հաջորդ վիմագիրը կարելի է համարել հիշատակագիր: Արևմտյան մեծ զանգակատան երկրորդ հարկում՝ Ս. Հրեշտակապետաց խորանի հարավային պատին, ներքուստ առկա է «ԵՓ. Ս / Լուսարար» արձանագրությունը (նկ. 9):

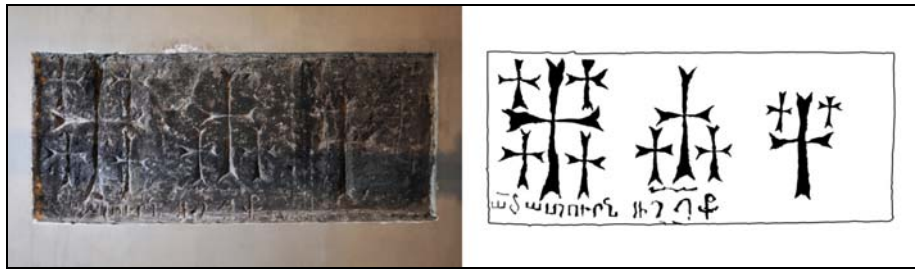
Նկ. 9. Ս. Հրեշտակապետաց խորանի հարավային պատի նորահայտ արձանագրությունը

Հաջորդ արձանագրությանը (նկ. 10) կից քանդակված խաչերը արդեն հուշում են դրա ոչ թե հիշատակագիր լինելու, այլ նվիրատվական բովանդակության մասին¹: Արձանագրությունը մոտավոր կարելի է թվագրել XVI-XVII դարերով:

Է. Տաճարի աղոթասրահ, հարավային ավանդատան մուտքի և հարավային պատի միջև, խորաքանդակ խաչերից վար, միատող.

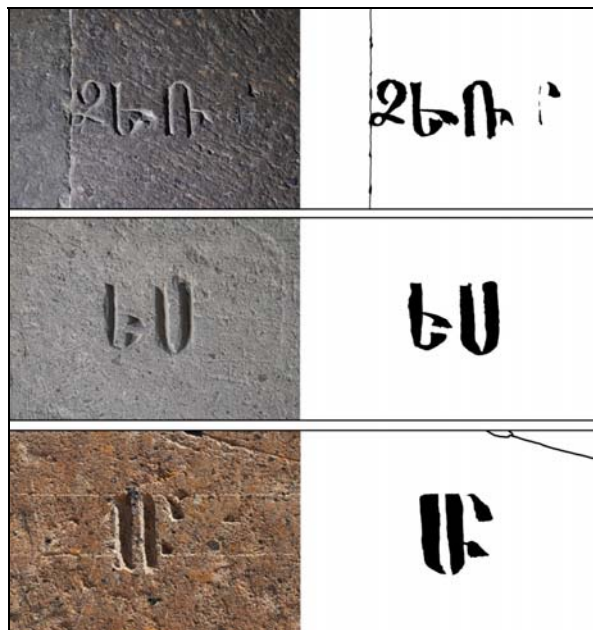
ԱՆՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐՆ յԻՉԼԵԼԳԷԼԵ

¹ Նվիրատուների հիշատակին քանդակված խաչերը Մայր տաճարում բազմաթիվ են, չնայած ոչ բոլորն են արձանագիր: Քանդակված խաչի ձևը, մեծությունը, նաև արձանագրված լինելը կամ չլինելը կախված էին նվիրատվության չափից: Թե ինչ են «արժեցել» վերոնշյալ խաչերը Աստվածատուրի և մյուսների համար, հայտնի չէ, սակայն համեմատության համար կարելի է հիշատակել Ագուլիսի Ս. Քրիստափոր եկեղեցու պատերի խաչերը, որոնցից յուրաքանչյուրի համար նվիրատուները վճարել են մեկ թուման (տե՛ս **Հասարթեան Ս.**, Հայաստանում ուշ միջնադարում շինարարական գործի կազմակերպումը // «Հայկազեան հայագիտական հանդես», 1997, հ. ԺԷ, էջ 213, **Չաքարիա Ագուլեցի**, Օրագրություն, Երևան, 1938, էջ 96):

Նկ. 10. Նորահայտ նվիրատվական արձանագրություն հարավային ավանդատան մուտքի մոտ

Չնայած իրենց ոչ այնքան «խոսուն» վիճակին, հարկ ենք համարում հրապարակել նաև տաճարի մի քանի անավարտ արձանագրություններ (նկ. 11): Հյուսիսային ավանդատնից տանիք տանող գաղտնուղու հարավային պատին նկատեցինք «ՁԵՌ...» արձանագրությունը, որը հավանաբար «ՁԵՌԱՄԲ» բառի հատվածն է: Արևմտյան մեծ զանգակատան երկրորդ հարկի Ս. Հրեշտակապետաց խորանի հյուսիսային լուսամուտի խոռոչում պահպանվել է «ԵՍ...» անավարտ արձանագրությունը: Տառաձևերը խիստ նման են տանիքի 1771 թ. արձանագրության տառաձևերին, սակայն միանշանակ չենք կարող ասել՝ պատկանում է արդյոք Սիմեոն Երևանցու շրջանին, թե ոչ: «ԱՄ...» կցագիրը ներկայացնող մի արձանագրություն էլ առկա է արևելյան զանգակատան հարավ-արևելյան մույթի արևմտյան երեսին՝ ստորին հատվածում:

Նկ. 11. Հյուսիսային ավանդատնից տանիք տանող գաղտնուղու հարավային պատի, Ս. Հրեշտակապետաց խորանի հյուսիսային լուսամուտի խոռոչի և արևելյան զանգակատան հարավ-արևելյան մույթի անավարտ արձանագրությունները

Ներկայումս տաճարում ընթացող վերականգնողական աշխատանքների շնորհիվ ընձեռնված տեխնիկական միջոցները հնարավորություն տվեցին նաև մոտիկից ուսումնասիրելու և ճշգրտելու դժվարամատչելի հատվածներում գտնվող և նախկինում հրապարակված որոշ արձանագրություններ: Այս առումով խիստ ուշագրավ էր Փիլիպոս Ա Աղբակեցի հայրապետի (1633-1655) հիմնադրած և ճարտարապետ Սահակ Հիզանցու կառուցած արևմտյան մեծ զանգակատան շինարարական արձանագրությունը՝ փորագրված զանգակատան երրորդ հարկը կազմող ռոտոնդայի գմբեթին: Արձանագրությունն առաջինը հրապարակել է Հովհաննես Շահխաթունյանցը, որը զանգակատան հիմնարկերի թվականը կարդացել է «ՌՃԳ» (1654), ինչն էլ կրկնել են հետագա բոլոր ուսումնասիրողները¹: Արձանագրության գնություն ժամանակ նկատեցինք, որ նշված թվականը ոչ թե «ՌՃԳ» է, այլ «ՌՃԴ»՝ 1655, ինչը ոչ միայն հակասում էր Շահխաթունյանցի հրապարակած արձանագրությանը, այլև մեծ զանգակատան կառուցման պատմության ամենահեղինակավոր և վստահելի սկզբնաղբյուրին՝ Առաքել Դավրիժեցու «Պատմությանը» (շարադրանքն ավարտվել է զանգակատան շինարարության ավարտից մի քանի տարի անց՝ 1662 թ.), որտեղ ևս որպես զանգակատան հիմնարկերի տարեթիվ՝ նշված է 1654 թվականը: Մեր արձանագրության մեջ նշված «1655» թվականը, կարծում ենք, կապված է ճարտարապետ Սահակ Հիզանցու և իր խմբի՝ Էջմիածին տեղափոխվելու և զանգակատան կիսատ թողնված շինարարությունը շարունակելու տարեթվի հետ²:

Ստորև ներկայացնում ենք արևմտյան զանգակատան շինարարական արձանագրության ճշգրտված տարբերակը (նկ. 12).

Ի ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵՎ ԱՆ.: ՊԼԱՐՄԼԻՅ. ՇԱՀ. ԼԱԼԱՄԻ: [Ս] ՆԱԵԻԻ: Ի
ՀԱՅՐԼԱՊԵՏՈՒԹԵՎ ԱՆ.: ՏԼԵԱՌԽ. ՓԻՒԼԻՊՈՍԻ: ԹՎԻՆ] ՌՃԴ:
(1655) ՀԻՄՎԱՐԿԵՅԱԻ: ԵԻ ՏԼԵԱՌԽ. ՅԱԿՈԲՅԱ: ՋՈՒԴՎԱՅԵՅԻ:
ՌԺԶ: (1657) ԱՎԱՐՏԵՅԱԻ: ՋԱՆՎԱԿԱՏՆՈՒԽՆ. ԾԼԱԽԻԻՔ

¹ Տե՛ս **Շահխաթունեանց Յովհաննես եպիսկոպոս**, նշվ. աշխ., էջ 27, **Ալիշան Ղ.**, նշվ. աշխ., էջ 218, **Էփրիկեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 17, **Կոստանեանց Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 186, **Հարությունյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 54: Մեծ զանգակատան վիմագրերը լավագույնս ուսումնասիրած Մուրեն Սաղումյանը ևս, հիմնվելով Շահխաթունյանցի աշխատության վրա (արձանագրության տեքստը չի հրապարակում), հիմնարկերի թվականը նշում է «1654» (տե՛ս **Սաղումյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 27):

² Ըստ արվ. դոկտ. Արմեն Դազարյանի առաջ քաշած վարկածի՝ մինչև Փիլիպոս Աղբակեցու մահը (1655 թ. մարտ) Սահակ Հիզանցին և իր խումբը ներգրավված են եղել Հակոբ վրդ. Ջուղայեցու (ապագա Հակոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոս) նախաձեռնությամբ 1643-1655 թթ. իրականացվող Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս նախավկա եկեղեցու շինարարական աշխատանքներում, և կաթողիկոս դառնալուց (1655 թ. ապրիլ) հետո Հակոբ Ջուղայեցին նրանց է հանձնարարում ավարտել նաև Մայր տաճարի մեծ զանգակատան կիսատ մնացած շինարարությունը (տե՛ս **Казарян А.**, Кафедральный собор Сурб Эчмиадзин и восточнохристианское зодчество IV-VII веков, Москва, 2007, с. 111-113):

ԱՆՏՆՈՒՆ ՊԱՂՐՈՒՆ: ՉԷԼԷՂԻՆ: Ի ՓԼԱՂՍ: ՔՐԻՍՏՈՍՅԻ ԱՄՍՈՒԾՈՒՅՑ
ՄԵՐՈ:

Նկ. 12. Արևմտյան մեծ զանգակատան շինարարական արձանագրությունը

Ճշգրտվեց նաև արևելյան զանգակատան թմբուկի արձանագրությունը (նկ. 13), մասնավորապես հիշատակված անձի անունը՝ Ավանե կամ, առավել հավանական է՝ Ավանէս («Ա», «Ն», «Է» և «Ս» տառերը կազմել են կցագիր),

որն ամենայն հավանականությամբ զանգակատան կառուցման վերահսկիչն է եղել¹:

։ՔՐԻՍՏՈՍ Ի ՕՒԱՌ ԱՅՆ. ՂԱԶԲԵՑԻ: / :ՍԱՐԿԱԻԱԳ: ԱՎԱՆԷՍ ՌՃԽ: (1691)

Նկ. 13. Արևելյան զանգակատան թմբուկի արձանագրությունը

Այսքանով, հուսանք, չեն ավարտում Մայր տաճարի վիմագրական բացահայտումները, և հետագա ուսումնասիրությունները հետազոտողներին նորանոր անակնկալներ կմատուցեն: Նշենք միայն, որ տաճարի վիմական արձանագրություններ ունեցող հնարավոր հատվածները ներկա դրությամբ աղոթասրահի՝ կրասվադով ծածկված պատերն են, ինչպես նաև անկյունային երեք (հարավարևմտյան, հարավարևելյան և հյուսիսարևելյան) խաչաձև հին թաղերը²: Կրասվադի տակ մեծ հավանականությամբ մնացած կլինեն զանազան նվիրատվական վիմագրեր, իսկ խաչաձև հին թաղերի դեպքում բացառված չեն նաև շինարարական բնույթի արձանագրություններ, որոնք առավել կամբողջացնեն Մայր տաճարում XVII դարում իրականացված աշխատանքների ընդհանուր պատկերը:

¹ Նախկինում է կարդացվել է «Ավան» (տե՛ս **Հարությունյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 58):

² Խաչաձև հին թաղերը պետք է որ Փիլիպոս Աղբակեցի կաթողիկոսի 1636-1637 թթ. ձեռնարկած վերանորոգումների արդյունքը լինեն (տե՛ս **Առաքել Դարիժեցի**, Գիրք պատմութեանց (գիտաքննական բնագրեր), աշխ. Լենա Խանկարյանի, Երևան, 1990, էջ 261): Հետագայում՝ XVII դարի վերջին կամ XVIII դարի սկզբին, չորս թաղերին ստորին կողմից ավելացվել են աղյուսաշեն, միննույն հորինվածքի, լրացուցիչ խաչաձև թաղեր, որոնք խոչընդոտում են հին՝ քարաշեն թաղերի ուսումնասիրությունը: Վերանորոգման և ամրակայման նպատակով 2019 թ. հյուսիսարևմտյան աղյուսաշեն թաղը բացվեց, սակայն արձանագրություններ չհայտնաբերվեցին:

**Аветис Аветисян – Новонайденные эпитафии и эпитафические уточнения в
Эчмиадзинском кафедральном соборе**

Статья впервые вводит в научный оборот семь эпитафий (из них 5 о строительстве, 1 мемориальная запись и 1 эпитафия о пожертвовании), обнаруженных автором в Эчмиадзинском кафедральном соборе в 2018-2019 годах. Вместе с этими надписями число известных в науке эпитафий Собора составляет 62. Среди эпитафий, касающихся строительства, наиболее исключительной является надпись на северо-западном пило-не восточной колокольни, построенной католиком Егiazаром I Айнтабци (Егiazар Айнтабский, 1681-1691), где упоминается и имя архитектора: «Погос варпет Кайтсак» (мастер Погос Кайтсак). Также следует отметить надпись на большом кресте, установленную во времена Егiazара Айнтабци, а также надпись о строительных работах 1769-1771 гг., выполненных во времена католика Симеона Ереванци (Симеон Ереванский, 1763-1780), надпись вырезана архимандритом Григором Егвардеци в секретной камере на втором этаже южной ризницы. Помимо этих 7 эпитафий, представлены еще и 3 неполных надписи, вырезанные на южной стене тайного пути от северной ризницы к кровле, в северной оконной полости алтаря Св. архангелов в большой колокольне и юго-восточном пилоне восточной колокольни. Мы также исправили две надписи, которые вырезаны в труднодоступных местах и были ранее опубликованы. Одна из них – строительная надпись большой колокольни, вырезанная на ротондовом куполе третьего этажа колокольни (был уточнен год основания колокольни), а вторая – надпись на барабане ротонды восточной колокольни (было уточнено имя дьякона Аванеса).

***Avetis Avetisyan – Newly Discovered Epigraphs and Epigraphy Revisions
in Etchmiadzin Cathedral***

The article for the first time puts into scientific circulation seven epigraphs (of which 5 concerning construction, 1 memorial recording and 1 concerning donation) discovered by the author in Etchmiadzin Cathedral in 2018-2019. With these 7, the number of Cathedral epigraphs known to science totals 62. Among the epigraphs concerning construction the most exceptional is the one on the north-west pylon of the eastern belfry built by catholicos Yeghiazar I Ayntabtsi (Yeghiazar of Ayntab, 1681-1691), which mentions the name of the architect: “Poghos varpet Kaytsak” (Poghos master Kaytsak). Likewise noteworthy is the recording on the big cross set up during the reign of Yeghiazar Ayntabtsi, as well as the epigraph about the construction work in 1769-1771 carried out by catholicos Simeon Yerevantsi (Simeon of Yerevan, 1763-1780), carved by archimandrite Grigor Yeghvardetsi in the secret cell on the second floor of southern vestry. Besides these 7 epigraphs, we present 3 incomplete inscriptions carved on the south wall of the secret way from the north vestry to the roof, in the north window cavity of St Archangels' altar in the great belfry and the south-east pylon of east belfry. We have also rectified two inscriptions which are carved in places hard to reach and were previously published. One is the main record of the construction of the big belfry, carved on the third-floor rotunda dome of the belfry (the belfry foundation year has been revised), and the second is the record on the east belfry rotunda drum (the name of deacon Avanes mentioned in the record has been revised).

Ներկայացվել է 14.10. 2019

Գրախոսվել է 06.11.2019

Ընդունվել է տպագրության 10.03.2020